

De iconografische collectie van het Ruusbroecgenootschap

Een rijke bron voor de studie van de vroomheidsbeleving in de oude Nederlanden

Om te beginnen zeggen we kort iets over de herkomst van de collectie. Vervolgens lichten we de samenstellende delen ervan toe en geven daarbij informatie over de stand van de inventarisatie. Om te eindigen trachten we enkele door deze prentenschat geboden onderzoeksperspectieven aan te duiden.¹

I. COLLECTIEVORMING

De paters Desiderius A. Stracke s.j. en Leonce Reypens s.j. gaven de eerste aanzet tot de samenstelling van de prentencollectie. Beide medestichters van het Ruusbroecgenootschap hebben inderdaad, met het oog op de studie van de vroomheid in de Nederlanden, niet enkel naslagwerken en een massa oude devotieliteratuur maar ook grote en (vooral) kleine devotieprenten verzameld.

Handelend over de collectievorming van het Ruusbroecgenootschap, betitelde de karmeliet Titus Brandsma in 1935 D.A. Stracke als de 'in dubbelen zin meeslepende pater'.² L. Reypens getuigde over zijn confrater Stracke: "Bij gelegenheid zijner talrijke lezingen voor de afdelingen van het Davidsfonds in al de hoeken van Vlaanderen en bij zijn tweearig verblijf in Holland en bij alle andere gelegenheden vroeg hij naar oude sanctjes."³ Het hier vermelde verblijf in Nederland situeert zich onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog, toen Strackes oversten oordeelden dat hij zich maar beter niet in Vlaanderen vertoonde wegens zijn reputatie als sympathisant van het Vlaamse activisme.⁴ Dit betekent dat pater Stracke reeds ijverig devotieprenten verzamelde vooraleer het Ruusbroecgenootschap formeel opgericht was in 1925. D.A. Stracke en L. Reypens beseften dat deze santjes, die ook al in hun tijd steeds zeldzamer

¹ Uitgewerkte tekst van een lezing gehouden tijdens de Ruusbroecviering op 2 december 1999 in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen.

² Titus Brandsma, De hovenier op het geestelijk erf, in: *Wetenschap in Vlaanderen*, 1 (1935-1936), p. 60.

³ A.K.L. Thijs, De Antwerpse Sanctjeskring (1932-1951) tussen geliefhebber en wetenschap, in: *Oostvlaamse Zanten*, 70 (1995), p. 274, noot 128.

⁴ A. Dumon, Stracke, Desiderius Adolf, in: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, band II, Tielt-Amsterdam, 1975, p. 1491. M. Preneel, Stracke, Desiderius A., in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, band III, Tielt, 1998, p. 2873.

werden, waardevolle getuigen zijn van de vroomheidsbeleving in de voorbije eeuwen, vooral van de 'volksche uitingen der devotie'.⁵

Nog een andere te Antwerpen gevestigde jezuïet, Ferdinand Peeters,⁶ verzamelde tijdens het interbellum verwoed prenten: naast iconografisch materiaal betreffende de Scheldestad (de kern van het huidige Prentenkabinet van de UFSIA) ook devotieprenten. Met het Ruusbroecgenootschap had Peeters, die een hardnekkige franskiljon was, geen uitstaans.

Pater Peeters wist een aantal (vooral Franstalige) collectioneurs rond zich te scharen in de anno 1932 door hem en de volkskundige Jos de Beer opgerichte Antwerpsche Sanctjeskring-Cercle Anversois de l'Image. De door pater Peeters voorgezeten kring, die gewoonlijk in het Hof van Liere der jezuïeten vergaderde, koesterde wetenschappelijke ambities maar was eigenlijk veeleer een gezelligheidsclub die tijdens de nieuwjaarsbijeenkomst zelfs een mondaine *five o'clock* organiseerde.⁷ Nooit is iemand van het Ruusbroecgenootschap er lid van geweest. Als geleerde én flamingant leverde pater Stracke kritiek op de Antwerpsche Sanctjeskring in 1944: "De leden van dien kring staan 'n beetje buiten hun volk, waaraan ze toch hun letterkundig en hun kunstrijk genot hebben te danken." Hij sloeg de kring allerminst hoog aan: "de belangstelling die men er aan de dag legt, hoe lofwaardig dan ook, blijft te beperkt, en wordt niet voldoende door 'n wetenschappelijken geest gedragen, noch door 'n apostolische ijver bezield."⁸

Toen D.A. Stracke dit schreef, waren talrijke devotieprenten van pater Peeters, die in 1942 overleden was, al in het bezit van het Ruusbroecgenootschap overgegaan; exemplaren die nog te herkennen zijn aan Peeters' gestempeld monogram. Ondanks deze aanwinst schrijft pater Stracke in 1944 dat de prentenverzameling van het Ruusbroecgenootschap "het nog niet verder heeft gebracht dan 'n bescheiden aanvang".⁹ Tot zijn spijt ondervond de 'meeslepende' pater dat privé-personen niet gemakkelijk afstand deden van hun oude santjes: "Ter inzage worden ze schoorvoetend (enkele uitzonderingen niet te na gesproken) voorgelegd; als men van ruilen of koopen spreekt (om niet te gewagen van schenken!) kijkt men op stroeve gezichten (al zijn de plaatjes nog zoo lief!); en *men* vindt het best, dat *men* ze onbenuttigd maar verder beware (?) vermits... *men* ze reeds zolang in bezit heeft, en er van tijd tot tijd nog eens met plezier naar zal kijken." Geïrriteerd vervolgde hij: "Iemand heeft goed te betoogen, dat 'n ander-iemand uit gemeenschapszin, uit volksche overtuiging en medevoelen, uit geloofsijver, er moest toe geneigd zijn, om bezit en gebruik dier kleine schatten maar over te maken aan hen, die ze niet

⁵ *Het Ruusbroec-Genootschap*. Gedrukt ad modum manuscripti. Niet in den handel, Antwerpen, 1946, p. 23. Cfr. ook: P. Grootens s.j., De bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen 1925-1950, in: *De bibliotheekgids*, 26, nr. 2 (maart-april 1950), p. 33.

⁶ J. de Beer, In Memoriam Révérend Père F. Peeters, S.J., in: *Cercle Anversois de l'Image. Liber Memorialis 1932-1942. Antwerpsche Sanctjeskring*, Zoutleeuw, s.a., p. 10-19.

⁷ A.K.L. Thijs, *De Antwerpsche Sanctjeskring*..., p. 256.

⁸ D.A. Stracke, De xxiv uren der passie ons Heren, in: *Ons Geestelijk Erf*, 18-II (1944), p. 67.

⁹ D.A. Stracke, Onze oudste Vlaamsche santjes?, in: *Ons Geestelijk Erf*, 18-I (1944), p. 242.

alleen bewaren, maar bestudeeren, om hun verholen schoonheid weer nuttig te maken voor Volk en Kerk; zulk 'n pleidooi krijgt wel 'n verlegen glimlach, echter geen gehoor!" Enkel bij de 'kleine luidjes' vond pater Stracke gehoor, "en die hebben dan ook 'n vrij aanzienlijk gedeelte bijgedragen tot de verzameling van het Ruusbroecgenootschap, die zowat 15.000 stuks kan bevatten."¹⁰

Na 1944 groeide de collectie, dankzij schenkingen en enkele aankopen, nog verder aan tot het huidige bezit van naar schatting veertigduizend devotieprenten van vóór 1850. Een laatste grote aanwinst werd in 1988 verworven door bemiddeling van de paters Jos Andriessen en Albert Ampe, namelijk de collectie van mej. Rita Hostie, kunsthistorica en één der spilfiguren van de in 1951 uiteindelijk ter ziele gegane Antwerpsche Sanctjeskring.

II. DE VOORNAAMSTE FONDSEN EN HUN INVENTARISATIE

Was pater Stracke, via zijn vele relaties en 'optredens', de belangrijkste 'aandragers' van materiaal, dan komt pater Reypens de verdienste toe de grondslag te hebben gelegd voor de eerste iconografische ordening van de collectie.¹¹ Met instemming van academisch bibliothecaris Frans Hendrickx en met de zegen van diens voorganger, pater Jos Andriessen s.j. (die in 1981 de santjes, samen met de ongeveer vijfentwintigduizend oude devotiewerken, terecht 'de meest eigen kern van de bibliotheek, en in zekere zin ook haar bestaansreden' noemde),¹² begon Filip Lemmens, vrijwillig medewerker van het Ruusbroecgenootschap, in 1985 aan de wetenschappelijk verantwoorde inventarisatie van de prentencollectie. De meeste van deze inventarissen bevatten een inleiding over aard en betekenis van de behandelde iconografische documenten.

1. Engelen, heiligen en begunadigden. Het fonds 'Engelen, heiligen en begunadigden' is het omvangrijkste van de hele collectie: circa vijftienduizend prenten. Het bleek ondoenlijk elke prent uit deze deelverzameling afzonderlijk te beschrijven. De 'klapper op het bezit' geeft aan van welke personages voorstellingen, als zelfstandige prent uitgegeven, aanwezig zijn.¹³ Het gaat om meer dan tweeduizend namen en verwijzingen.¹⁴ De klapper verwijst niet enkel naar objecten die in het genoemde fonds opgeborgen zijn, maar ook naar

¹⁰ D.A. Stracke, *De xxiv uren...*, p. 67-68.

¹¹ Over de iconografische collectie: "... de prentjesafdeling (iconografie). Door de zorg van P. Reypens werden er reeds een 15.000 geclasseerd en 5.000 andere wachten nog op classificatie." Het Ruusbroec-Genootschap, in: *Jezuïeten*, Kerstnummer 1961, p. 278.

¹² J. Andriessen s.j., Het Ruusbroecgenootschap, in: *Vlaanderen*, nr. 182-183 (mei-aug. 1981), p. 191.

¹³ Geen van de hier te bespreken klappers en inventarissen heeft betrekking op illustraties in boeken.

¹⁴ F. Lemmens, *Engelen, heiligen, begunadigden. Klapper op het bezit (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1994, 223 p.

die welke zich bevinden in nog verder te vermelden deelverzamelingen, zoals: beklede devotieprenten, huiszegens, koperplaten, miniaturen, plaatsgebonden devoties, prenten met geschilderde randversieringen, prenten met rijmgebeden, vaantjes, enz.

2. *Iconografie van Jan van Ruusbroec en Groenendaal*. Reeds in 1924 deed pater Reypens in *Dietsche Warande en Belfort* een oproep om medewerking te bekomen met het oog op een (nooit verschenen) 'rijk-geïllustreerde monographie over Ruusbroec's iconographie'. Hijzelf en zijn confraters, onder wie – in een latere periode – vooral Albert Ampe s.j. dient vermeld, hebben in de loop der jaren tal van iconografische documenten over Ruusbroec en, in mindere mate, Jan van Leeuwen en Groenendaal samengebracht en deels bestudeerd. Tevens heeft menig modern kunstenaar, onder impuls van leden van het Genootschap, getracht Ruusbroec 'de Wonderbare' uit te beelden. Sommige stukken uit deze collectie waren in 1981 te zien op de Ruusbroectentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel.¹⁵

Het fonds 'Iconografie van Jan van Ruusbroec en Groenendaal', bestaande uit zowel reproducties als originelen in het bezit van het Ruusbroecgenootschap, is anno 1990 in een aparte inventaris geboekstaafd.¹⁶ Waar mogelijk werd daarbij naar de meest recente beschrijvende literatuur verwezen.

3. *Tekeningen van Louis Beyaert-Carlier*. Het Ruusbroecgenootschap bezit honderd en acht anonieme en vermoedelijk onuitgegeven tekeningen die heiligen voorstellen en die we kunnen toeschrijven aan de Brugse kunstenaar Louis Beyaert (Brugge 1875 – Gent 1952). De geïllustreerde inventaris bevat, naast een beschrijving van de tekeningen, een biografie van deze weinig bekende maar niet onverdienstelijke artiest.¹⁷

4. *Suffragia*. Suffragia zijn geïllustreerde maandbriefjes die Mariasodaliteiten en andere godvruchtige vergaderingen vanaf het einde van de zestiende eeuw voor de toewijzing van de individuele maandpatronen gebruikten.¹⁸ Vanuit iconografisch standpunt sluit de collectie losse suffragia¹⁹ nauw bij het fonds 'Engelen, heiligen en begenadigden' aan. Het betreft vele honderden exemplaren die, ingedeeld in reeksen volgens de verschillende uitgaven, allemaal op

¹⁵ Zie de afdeling "Verering en iconografie" (p. 362-431) in: *Jan van Ruusbroec 1293-1381. Tentoonstellingscatalogus. Met als bijlage een chronologische tabel en drie kaarten*, Brussel, 1981.

¹⁶ F. Lemmens, *De iconografie van Jan van Ruusbroec en Groenendaal. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1990, 81 p.; [130] pl.

¹⁷ F. Lemmens, *Tekeningen van Louis Beyaert-Carlier. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1990, 43 p.; 11 pl.

¹⁸ A.K.L. Thijs, Notities voor een studie van de Antwerpse 17de-eeuwse suffragia, in: *De Gulden Passer*, 61-63 (1983-1985), p. 561-578.

¹⁹ Suffragia kwamen ook gebundeld op de markt. Ibid., p. 581-590.

hun kalenderdatum geklasseerd en geïnventariseerd zijn. Van elke reeks zijn voorbeelden in de inventaris gereproduceerd.²⁰



Afb. 1. Twee Antwerpse suffragia (elk 102 × 63 mm) met teksten van Daniël van Papenbroeck s.j. Buriijgravures van Hendrik Causé naar ontwerpen van Sebastiaan van Loybos.

5. *Plaatsgebonden devoties*. Het fonds 'Plaatsgebonden devoties' bestaat uit circa achtduizend prenten, waaronder een paar honderd bedevaartvaantjes, die in een aparte inventaris²¹ beschreven zijn. Destijds heette dit fonds 'Beevaarten'. Er werd echter voor de nieuwe benaming geopteerd omdat heel wat materiaal betrekking heeft op lokale devoties die, bij gebrek aan voldoende geografische uitstraling, niet als bedevaarten kunnen gelden.²²

De 'klapper op het bezit' is alfabetisch op de plaatsnamen (met eventueel vermelding van parochie, kerk, klooster of kapel) geordend, met een index op

²⁰ F. Lemmens, *Suffragia. Inventaris*. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten), Antwerpen, 1986, 52 p.

²¹ F. Lemmens, *Vaantjes en huiszegens. Inventarissen*. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten), Antwerpen, 1987, 67 p.

²² Zie over de begrippen 'bedevaart' en 'bedevaartplaats': P.J. Margry & Ch. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland*, deel 1, Amsterdam-Hilversum, 1997, p. 12-16.

de betrokken heiligen en/of devoties.²³ Hij heeft zowel betrekking op prenten in het eigenlijke fonds 'Plaatsgebonden devoties' als op bedevaarticonografie in andere deelverzamelingen, zoals de fondsen bidprentjes van vóór 1800, koperplaten, snij-, knip- en prikwerk, enz.

Bij de 'Plaatsgebonden devoties' bleek het, net als bij het fonds 'Engelen, heiligen en begenadigden', onmogelijk elke prent afzonderlijk te beschrijven. Dat gebeurde wel voor elk van de fondsen die hierna nog besproken worden, althans voor wat de Antwerpse edities aangaat. Wat meer is: de inventarissen van de navolgende fondsen (behalve die van de bidprentjes van vóór 1800) bevatten bovendien reproducties van de beschreven prenten. De illustraties in de inventarissen moeten het – erg schadelijke – manipuleren van de originele stukken tot een minimum beperken.

6. *Rijmgebeden*. Omstreeks 1660 lanceerde de Antwerpse graveur en uitgever Franciscus Huberti een nieuw genre devotieprentje, het soort santje dat Guido Gezelle later het 'halfgeschriftezantje' zal noemen. De bovenste helft van het plaatje bevatte een iconografische voorstelling; de onderste helft een gebed op rijm van zes tot twaalf regels. Reeds in 1899 publiceerde de toen pas als werkend lid van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde verkozen Alfons Janssens onder de titel *Verstrooide perels*²⁴ een vijfhonderdtal van deze gedichtjes, die hij met de hulp van Guido Gezelle verzameld had. Deze teksten trokken de aandacht omdat Janssens veronderstelde dat een deel ervan werk was van pater Adriaan Poirters s.j.²⁵

De inventaris van de rijmgebeden uit het Ruusbroecgenootschap (op enkele uitzonderingen na, allemaal Antwerpse uitgaven) omvat ruim 1.700 nummers. Het gaat om 428 verschillende gebeden, waarvan vaak verschillende edities aanwezig zijn, stuk voor stuk in de inventaris beschreven en gereproduceerd. Volledigheidshalve werden zowel de ingebonden als de losse exemplaren geïnventariseerd.²⁶

7. *Zinnebeelden*. Het fonds 'Zinnebeelden' herbergt circa drieduizend thematisch geklasseerde prenten met symbolen, allegorieën en emblemen: herkenbare beelden voor abstracte begrippen.

Bijna de helft van dit fonds (namelijk ruim 1.400 stuks) bestaat uit prenten die de signatuur van een graveur of uitgever uit de Scheldestad dragen of door hun uiterlijke kenmerken als Antwerps kunnen worden geïdentificeerd. Enkel de Antwerpse prenten zijn beschreven en gereproduceerd in de vierdelige

²³ F. Lemmens, *Plaatsgebonden devoties. Klapper op het bezit. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1989, 195 p.

²⁴ A.J.M. Janssens, *Verstrooide perels. Rijmgebeden van oude beeldekens afgeschreven*, Sint-Niklaas, s.a., xx-250 p.

²⁵ H. Colpaert, Alfons Janssens, 1841-1906. Een katholiek in een kantelend tijdperk, in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 102 (1999), p. 73-75.

²⁶ F. Lemmens, *Antwerpse devotieprenten met rijmgebeden. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1991, 462 p.



Afb. 2. H.H. Crispinus en Crispinianus. Offerprent uitgedeeld tijdens de jaarlijkse viering van de patroonheiligen door de Antwerpse schoenmakersknechten.

Burijngravure van Ignatius Livinus Wauters naar een ontwerp van J.B. Guldens (292 × 237 mm).



Afb. 3. Antwerps bedevaartprentje voor Onze-Lieve-Vrouw van Altötting. Burijsgravure gesigneerd door Cornelis Galle (92 x 66 mm).



Afb. 4. H. Engelbewaarder. Antwerps devotieprentje met rijmgebed. Panorama van Antwerpen op de achtergrond. Burijsgravure uitgegeven door Isabella "Haertsens" (lees: Hertsens), 90 x 60 mm.

inventaris. Van de vaak enigmatische Latijnse teksten leverde pater Andriessen, ten behoeve van deze en andere inventarissen, vrije vertalingen.²⁷

8. *Mariale devotieprenten*. Het fonds 'Mariale devotieprenten' omvat circa 2.500 prenten, geklasseerd in drie groepen: [1] het leven van Maria, [2] mariale kalenderfeesten en [3] Mariatitels en varia.

Ongeveer duizend mariale devotieprenten met een Antwerpse signatuur zijn in de 650 bladzijden tellende driedelige inventaris beschreven en gereproduceerd.²⁸ Wie in mariale iconografie geïnteresseerd is, dient naast dit fonds ook andere deelverzamelingen te consulteren, met name plaatsgebonden devoties, rijmgebeden, zinnebeelden, heiligen (in verband met Mariavereerders en de Mariavisioenen van heiligen), miniaturen en evangelieprenten.

9. *Evangelieprenten*. Het fonds 'Evangelieprenten', bestaande uit ongeveer vierduizend prenten, is in drie groepen geklasseerd: [1] het verborgen leven van Jezus, [2] het openbaar leven van Jezus en [3] Jezus' lijden, dood en verrijzenis. De zeer talrijke Antwerpse exemplaren onder deze evangelieprenten zijn geïnventariseerd, beschreven en gereproduceerd.²⁹

De tot nu toe vermelde fondsen zijn gevormd op basis van de iconografische voorstellingen op de betrokken prenten. In een aantal andere fondsen zijn – meestal bijzonder kostbare – exemplaren samengebracht op basis van gemeenschappelijke technische kenmerken. De nodige indices en verwijzingen in de desbetreffende inventarissen zorgen ervoor dat iconografisch onderzoek ook in deze fondsen probleemloos verloopt.

10. *Miniaturen*. Bij het fonds 'Miniaturen' gaat het wel te verstaan niet om mooi verluchte bladen die door barbaren uit oude handschriften zijn gesneden! Neen, het betreft zelfstandige, met fijne penselen geschilderde devotieprentjes op papier of perkament.³⁰ Het Ruusbroecgenootschap bezit niet minder dan 336 nummers. Deze écht unieke stukken zijn bij de inventarisatie ondergebracht in negen groepen, elk bestaande uit miniaturen met min of meer gemeenschappelijke kenmerken.³¹ De eerste reeks bestaat uit 34 miniaturen die zeker door Antwerpse verluchters geproduceerd zijn. Andere reeksen omvatten, naast veel typisch werk uit Duitse en Oostenrijkse sterk op export

²⁷ F. Lemmens, *Antwerpse devotieprenten met zinnebeelden. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1996, 850 p.

²⁸ F. Lemmens, *Antwerpse mariale devotieprenten. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1997, 155, 243 en 253 p.

²⁹ F. Lemmens, *Antwerpse evangelieprenten. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1998-2000, 180, 192, 158, 245 en 277 p.

³⁰ A.K.L. Thijs, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*, Leuven, 1993, p. 144-146.

³¹ F. Lemmens, *Miniaturen. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1993, 260 p.



Afb. 5. Antwerpse evangelieprent: de doornenkroning. Burijsgravure van Cornelis van Merlen (108 × 64 mm). Verso: handschriftelijke gedachtenistekst. Als beloning in 1817 uitgereikt aan een collegestudent te Antwerpen.

afgestemde productiegebieden,³² ongetwijfeld eveneens Antwerps materiaal, dat echter nog niet als zodanig met zekerheid geïdentificeerd is.

11. *Snij-, knip- en prikwerk*. De zéér kostbare collectie van wat men in het Frans *canivets* noemt: miniaturen, omgeven met snij-, knip- en prikwerk,³³ omvat ruim 430 nummers en is volledig geïnventariseerd.³⁴ Het klassement, op basis van gemeenschappelijke bij de versiering aangewende patronen, leidde

³² Zie ter vergelijking de afbeeldingen in: Fr. Bernhard & Fr. Glotzmann, *Fromme Bilderlust. Miniaturen auf kleinen Andachtsbildern*, Dortmund, 1980, 205 p.

³³ Het standaardwerk over deze versieringstechnieken: S. Metken, *Geschnittenes Papier. Eine Geschichte des Ausschneidens in Europa von 1500 bis heute*, München, 1978, 335 p.

³⁴ F. Lemmens, *Snij-, knip- en prikwerk. Inventaris*. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten), Antwerpen, 1987, 241 p., 225 ill.



Afb. 6. Antwerpse *vanitas*-prent. Miniatuuraquarel omgeven met snijwerk (velijn, 114 × 87 mm).

Verso: handschriftelijke bidprentjestekst, 1734.

tot de vorming van in het totaal 22 verschillende groepen. Zoals bij de miniaturen bevinden zich ook onder deze prenten, naast 'Vlaams' – vermoedelijk Antwerps³⁵ – werk, heel wat ingevoerde exemplaren uit Duitstalige gebieden.³⁶

12. *Antwerpse devotieprenten met randversieringen*. Het betreft hier koperafdrukken op een vrij groot vel perkament of papier. Rond de gravure is een omlijsting geschilderd, bestaande uit bloemenranken, 'hoornen des overvloeds', schalen, linten, strikken en dergelijke. Zulke luxeuze prenten, blijkbaar een

³⁵ A.K.L. Thijs, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum...*, p. 146.

³⁶ Vergelijk met talrijke illustraties in: *Pergament und Spitze. Andachtsbilder des 18. und 19. Jahrhunderts aus den Beständen des OÖ. Landesmuseums*, Linz, 1985, 56 p.

specialiteit van de Antwerpse verluchters,³⁷ dienden meestal als geschenkartikel of als wandversiering. Het Ruusbroecgenootschap bezit 81 exemplaren.³⁸

13. *Beklede devotieprenten*. Het Ruusbroecgenootschap beschikt over 45 beklede devotieprenten.³⁹ Zulke objecten bestaan uit personages (meestal heiligen) die uit kopergravuurtjes geknipt zijn en die men vervolgens op perkament (soms papier) gekleefd heeft om ze uiteindelijk met fragmentjes textiel te beplakken. De achtergronden zijn meestal met de hand geschilderd. De beklede personages van de in de collectie aanwezige stukken zijn in vele gevallen uit Antwerpse devotieprenten geknipt. Typisch Antwerps zijn de beklede prenten waarop de figuur in een (geschilderd) landschap of toneelmatig interieur geplaatst is.⁴⁰

14. *Bidprentjes van vóór 1800*. De verzameling van het Ruusbroecgenootschap is iconografisch opgevat, dus niet genealogisch.⁴¹ Principeel zijn er dan ook geen devotieprentjes, dragers van bidprentjesteksten, alfabetisch op naam van de overledene geklasseerd. De hier besproken groep, 'Bidprentjes van vóór 1800', maakt op deze regel een uitzondering. Devotieprenten als dragers van bidprentjesteksten daterend van vóór 1800 gelden als 'incunabelen' op dit domein.

De verzameling terzake van het Ruusbroecgenootschap mag, qua omvang, beschouwd worden als een der belangrijkste op dit gebied. De inventaris omvat 388 nummers en heeft betrekking op meer dan vijfhonderd exemplaren. De meeste nummers betreffen overledenen uit Amsterdam. Daarnaast zijn er echter ook vroege exemplaren uit andere Noord-Nederlandse steden: Utrecht (1710 en 1768), Leiden (1756), Alkmaar (1765), Den Haag (1769), Gouda (1775), Rotterdam (1776), Dordrecht (1779), Roermond (1780), Maastricht (1786), Bolsward (1798), enz. De Zuidelijke Nederlanden zijn vertegenwoordigd met vroege bidprentjes uit Antwerpen (1789), Laken (1793), Leuven (1793) en Ranst (1796). De inventaris is chronologisch opgevat en geeft onder meer een woordelijke transcriptie van elke gedachtenistekst. Er zijn registers op de namen van de overledenen, de namen van de plaatsnijders en prentenhandelaars (allemaal Antwerpenaars) en de iconografische onderwerpen.⁴²

³⁷ A.K.L. Thijs, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum...*, p. 144-145.

³⁸ F. Lemmens, *Antwerpse devotieprenten met geschilderde randversieringen. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1991, 96 p.

³⁹ F. Lemmens, *Beklede devotieprenten. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1992, 98 p.

⁴⁰ A.K.L. Thijs, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum...*, p. 146-147.

⁴¹ Toen *Ons Heem* in 1950 een inventaris aanlegde van verzamelaars van 'bidprentjes' (dus: 'doodsprentjes') meldde ook het Ruusbroecgenootschap zich aan, maar wel met volgende (wervende!) aantekening: "Nota: Het betreft hier niet een bidprentjesverzameling in enge zin. Alle oude prentjes worden in dank aanvaard." A. Claes, Contact tussen verzamelaars van bidprentjes, in: *Ons Heem*, 8, nr. 2-3 (zomermaand 1950), p. 11 (afzonderlijke paginering van: *Onze Stam, familiekundige bijlage van Ons Heem*).

⁴² F. Lemmens, *Bidprentjes van vóór 1800. Inventaris. (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap. Afdeling prenten)*, Antwerpen, 1986, 124 p.



Afb. 7. H. Andreas. Ingekleurde burijsgravure (115 × 82 mm) uitgegeven door Anna Maria Bunel. Prent met geschilderde randversiering (drager: 195 × 159 mm).



Afb. 8. H. Rosalia. Beklede Antwerpse devotieprent. Perkament ($> 166 \times 126$ mm).

15. *En nog meer...* Naast de reeds aangehaalde fondsen, kunnen we onder meer nog vermelden: de collectie koperplaten (118 geïnventariseerde drukplaten); een beperkt aantal achterglasschilderingen; de kleine verzameling uiterst zeldzame te Antwerpen gegraveerde en uitgegeven wandprenten uit de zeventiende en de achttiende eeuw; devotionele curiosa, zoals zegenformulieren, de geestelijke loterij, de lengtemaat van Christus, nieuwjaarsprenten, religieuze rebussen, enz.; de documentatie betreffende de Antwerpsche Sanctjeskring met, in de 'plakboeken' van Rita Hostie, de talrijke moderne afdrucken van oude koperplaten die tijdens de vergaderingen als aanwezigheidsprenten uitgereikt werden.

16. *De 'copietheek'* Verspreid over alle fondsen zit een massa gesigeneerde kopergravures: een belangrijke bron voor wie de wereld van graveurs en uitgevers wil bestuderen. De gedetailleerde inventarissen bevatten telkens een index van de graveurs en/of uitgevers.

Het overgrote deel van deze prenten zijn Antwerpse producten. Om kunst- en bedrijfshistorische opzoekingen mogelijk te maken, zijn van alle gesigeneerde Antwerpse gravures (ook die uit de enkel via een 'klapper op het bezit' ontsloten fondsen van de 'heiligen' en de 'plaatsgebonden devoties') fotokopieën gemaakt en alfabetisch op naam van de graveur/uitgever in klasseurs opgeborgen. Wie bijvoorbeeld wil weten welke gravures van Frans Huberti in het Ruusbroecgenootschap aanwezig zijn, dient enkel deze 'copietheek' te consulteren. Op de fotokopieën vindt hij telkens vermeld in welke afdeling het betrokken origineel berust.

III. EVALUATIE VAN DE WETENSCHAPPELIJKE WAARDE VAN DE VERZAMELING

1. *Een rijke collectie*

Zonder overdrijving mag men het prentenbestand dat in de loop der jaren samengebracht is, uniek noemen. Dit wil niet zeggen dat alle stukken uniek zouden zijn. Neen, de uniciteit van deze collectie berust op haar enorme omvang: nergens elders in Vlaanderen is zoveel devotioneel prentenmateriaal uit de zeventiende en de achttiende eeuw in één depot aanwezig. Voor vergelijkende iconografische studies is het Ruusbroecgenootschap dus *the place to be*.

Enkele voorbeelden om de rijkdom van dit depot te illustreren. In de nochtans rijke collectie van het Volkskundemuseum te Antwerpen vonden we 18 prenten voor eerstecommunicanten van vóór 1850, in het Ruusbroecgenootschap niet minder dan 148.⁴³ Het Museum voor Religieuze Kunst te Uden bezit 129 prentjes van Ludovicus Fruijters,⁴⁴ het Ruusbroecgenootschap heeft

⁴³ A.K.L. Thijs, *Beeld, tekst en context: gedachtenisprenten voor eerstecommunicanten uit Vlaanderen en Nederland (18e-19e eeuw)*, in: *Volkskunde*, 96 (1995), p. 265-266.

⁴⁴ J.H.M. Jacobs, *Vroomheid inprenten. De prentjesverzameling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden*, in: *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, Uden, 1990, p. 122.



Afb. 9. Keerzijde van een Antwerps devotieprentje
(H. Joseph, burijnggravure uitgegeven door A.I. Heijdreix, 116 × 91 mm)
met een gedrukte gedachtenistekst ten behoeve van de eerstecommunicanten in de
kerk "Moyzes en Aaron" te Amsterdam, 1819.
Bovenaan in handschrift de naam van de begunstigde jongen.

er 385 verschillende van diezelfde achttiende-eeuwse Antwerpse graveur en uitgever.⁴⁵

Soms zijn van eenzelfde prent meerdere gekleurde exemplaren voorhanden, zodat men kan nagaan in hoeverre het werk van de afzetters een stereotiep karakter vertoonde. Het aantal aanwezige prenten met randversieringen, miniaturen en *canivets* is zo groot dat het, zoals reeds aangestipt, mogelijk werd

⁴⁵ De Ruusbroecverzameling was van wezenlijk nut bij de samenstelling van volgende bijdrage: F. Lemmens & A.K.L. Thijs, Uitgevers van "mannekens", sanctjes en ander populair beeldmateriaal: Ludovicus Joseph en Joanna Maria Fruijters (Antwerpen 1731-1784), in: *Oost-Vlaamse Zanten*, 74 (1999), p. 365-384.

reeksen van gelijkaardige types samen te stellen om zo te trachten ateliers te onderscheiden.

Dankzij de rijkdom van deze collectie kan men zich een idee vormen van het grote aantal edities dat eenzelfde prent soms gehad heeft. Diezelfde overvloed maakt het mogelijk reeksen gelijkaardige voorstellingen samen te brengen om zo aan te tonen hoe uitgevers elkaars prenten schaafteloos kopieerden. Zulke vaststellingen zijn niet alleen belangrijk voor de geschiedenis van het uitgeversbedrijf, maar geven ook informatie over de populariteit van bepaalde thema's. Dit is dan weer een gegeven dat van groot belang is voor de vroomheidsgeschiedenis. Zo blijkt dan bijvoorbeeld dat de kindsheid van Jezus onze voorouders veel meer geïnteresseerd en geïnspireerd heeft dan de meeste episodes uit Zijn openbaar leven, de vele emoties loswekende passie natuurlijk uitgezonderd.

2. Een gevarieerde en representatieve collectie

De Ruusbroecverzameling blinkt ook uit door haar grote verscheidenheid. Ongeveer alle denkbare types van devotieprenten vanaf de contrareformatietijd zijn er met voorbeelden (in bepaalde gevallen zelfs met duizenden voorbeelden) vertegenwoordigd, gaande van minuscule slikprentjes tot indrukwekkende wandplaten. We beklemtonen wel: 'vanaf de contrareformatietijd'. Vroeg-zestiende-eeuwse of nog oudere prenten zijn vrijwel niet aanwezig.

Deze collectie biedt het voordeel dat zij 'rijp en groen' bewaard heeft. Privé-verzamelaars grijpen bij voorkeur naar de mooiste voorstellingen, de populairste heiligen en de best bewaarde exemplaren. Dat is begrijpelijk. Hierdoor echter is de representativiteit van zulke privé-verzamelingen gering ten aanzien van wat in de voorbije eeuwen allemaal inzake prenten op de markt was. Pater Stracke, zijn medestanders en opvolgers hebben alles 'mee-gesleept' wat zij konden bemachtigen. Hen interesseerden zowel geschonden als puntgave, zowel mooie als lelijke prentjes, omdat zij zich, goddank, op een iconografisch en niet op een esthetisch standpunt plaatsten.⁴⁶

Dit wil uiteraard niet zeggen dat deze collectie een perfecte weerspiegeling is van het devotieprentenmateriaal dat in de zeventiende en de achttiende eeuw in omloop was. Zoals in alle gelijkaardige verzamelingen zijn bepaalde types ondervertegenwoordigd, omdat het uitgaven betreft die nu eenmaal in geringere mate bewaard zijn gebleven. Kleine devotieprentjes werden veilig in kerkboeken opgeborgen en overleefden zo gemakkelijker dan grote wandprenten die onder invloed van het licht verkleurden en uiteindelijk zo vuil werden dat geen mens ze nog wou hebben.

⁴⁶ Over de prentjes uit de collectie van het Ruusbroecgenootschap: "De meeste hebben geen artistieke waarde en getuigen enkel voor de volksvroomheid. Sommige echter zijn wel artistiek en waardevol zoals die van de Wierx'en en de Galle's en andere beroemde Antwerpse plaatsnijders, wier gravuren over de ganse wereld gezocht werden." Het Ruusbroec-Genootschap, in: *Jezuïeten*, Kerstnummer 1961, p. 278.

IV. ACTUELE STAND VAN HET ONDERZOEK

Tot nu toe is, afgaande op de bestaande literatuur, blijkbaar nog niet heel veel gebruik gemaakt van de rijkdom die in de Prentenkamer van het Ruusbroecgenootschap opgeborgen zit. Met zijn uitvoerige studie *De xxiv uren der Passie ons Heeren* heeft pater Stracke nochtans al lang geleden, in 1944-1945,⁴⁷ aangetoond welke interessante mogelijkheden de iconografische bronnen uit de collectie te bieden hebben voor de Nederlandse vroomheidsgeschiedenis.

Men ontkomt niet aan de indruk dat de collectie tot nu toe vooral gediend heeft om – overigens vaak zeer verdienstelijke – tentoonstellingen over nu eens deze dan weer gene populaire heilige te stofferen.⁴⁸ Toch leverde de verzameling ook al materiaal voor iconografische compendia, zoals samengesteld door Renaat van der Linden over de H. Nicolaas,⁴⁹ Mireille Madou over de H. Gertrudis⁵⁰ en Cyriel Stroo over de H. Walburga.⁵¹ Ook werd zij een paar keer geraadpleegd voor een oeuvrecatalogus, namelijk van Ludovicus J. Fruijters door Jan Bauwens⁵² en van de familie Wierix door Marie Mauquoy-Hendrickx.⁵³

Alfons Thijs heeft gebruik gemaakt van gegevens uit de collectie voor zijn boek uit 1993: *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*,⁵⁴ verder voor bijdragen over Antwerpse uitgaven van suffragia,⁵⁵ bedevaartprentjes voor Noord-Brabant,⁵⁶ de prentenuitgevers P.J. Hanicq (Mechelen)⁵⁷

⁴⁷ *Ons Geestelijk Erf*, 18-II (1944), p. 66-168; 19-II (1945), p. 7-54.

⁴⁸ Een recent voorbeeld: W. Van Osta, *Antonius-abt in kunst en devotie. Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling*, Brasschaat, 1999, passim.

⁴⁹ R. van der Linden, *Ikongrafie van Sint-Niklaas in Vlaanderen*, Ledeberg/Gent, 1972, xxxv p.; 634 kol.

⁵⁰ M. Madou, *De Heilige Gertrudis van Nijvel. I. Bijdrage tot een iconografische studie; II. Inventaris van de Gertrudisvoorstellungen*, Brussel, 1975, xxxv-375 p.; 120 platen.

⁵¹ C. Stroo, *De iconografie van de heilige Walburga in Vlaanderen*, in: *Koninklijk Museum voor Schone Kunsten-Antwerpen. Jaarboek* 1985, p. 263-266 en 271-276.

⁵² J. Bauwens, *Het oeuvre van L.J. Fruijters*, Brussel, 1974, 134 p. Publicatie die één geheel vormt met: K.C. Peeters, *Een jaar met sanctjes van L.J. Fruijters*, Brussel, 1974, [204] p.

⁵³ M. Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix conservées au Cabinet des estampes de la Bibliothèque royale Albert Ier. Catalogue raisonné*, 3 delen in 4 banden, Brussel, 1978-1983.

⁵⁴ Leuven, 1993, X-164 p. Dit boek verscheen als nr. 7 uit de reeks "Miscellanea Neerlandica", geleid door Frans Hendrickx, academisch bibliothecaris van het Ruusbroecgenootschap. – Naar aanleiding van deze publicatie had een tentoonstelling plaats in de Ufsia-bibliotheek met materiaal dat hoofdzakelijk uit de collectie van het Ruusbroecgenootschap kwam. F. Lemmens & A.K.L. Thijs, *Gids bij de tentoonstelling Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten (17de-18de eeuw)*, Antwerpen, 1993, 16 p.

⁵⁵ A.K.L. Thijs, *Notities...*, p. 561-594.

⁵⁶ A.K.L. Thijs, *Antwerpse "sanctjes". Heiligenprentjes voor Noordbrabantse bedevaartplaatsen (17e-18e eeuw)*, in: *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, Uden, 1990, p. 108-111.

⁵⁷ A.K.L. Thijs, *De Mechelse boekdrukkerij P.J. Hanicq als uitgeefster van populair beeldmateriaal (1817-1855)*, in: *De Gulden Passer*, 75 (1997), p. 183-237.

en Michiel Vinck (Antwerpen),⁵⁸ de Antwerpsche Sanctjeskring,⁵⁹ oude communieprenten⁶⁰ en religieuze ambachtsprenten.⁶¹

Dat de collectie tot nog toe niet intens gebruikt is, hoeft ons eigenlijk niet te verwonderen. Sedert Emile H. van Heurck in 1930 zijn *Les images de dévotion anversoises du XVI^e au XIX^e siècle* publiceerde⁶² en van de Duitser Adolf Spamer in datzelfde jaar het standaardwerk *Das Kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*⁶³ verscheen, is er in Vlaanderen lange tijd nauwelijks of geen vernieuwend wetenschappelijk onderzoek over populaire religieuze drukgrafiek uit het Ancien Régime verricht,⁶⁴ enkele schaarse publicaties niet te na gesproken, zoals de inventaris van Brugse mariale devotieprenten door Hervé Stalpaert⁶⁵ of de bijdrage van Erik Duverger over de zeventiende-eeuwse prentenuitgever Michiel Snyders.⁶⁶ Enkel bedevaartvaantjes, waaraan Emile H. van Heurck al in 1922 een lijvige studie wijdde,⁶⁷ kregen tot nu toe een vrij ruime aandacht,⁶⁸ vooral dankzij de (hoofdzakelijk inventariserende) werkzaamheden van Maurits van Coppenolle,⁶⁹ Renaat van der Linden,⁷⁰ Jos

⁵⁸ A.K.L. Thijs, Van kleine kopergravuurtjes naar lithografische wandprenten. Religieus beeldmateriaal van de Antwerpse drukkerij-uitgeverij Michiel Vinck (ca. 1824-1841), in: *Volkskunde*, 100 (1999), p. 283-313.

⁵⁹ A.K.L. Thijs, De Antwerpsche Sanctjeskring..., p. 235-276.

⁶⁰ A.K.L. Thijs, Beeld, tekst en context..., p. 263-322. Dit artikel bevat (op p. 311-322) een volledige lijst van de aanwezige communieprenten, met een transcriptie van de handschriftelijke (soms deels gedrukte) teksten die erop voorkomen.

⁶¹ A.K.L. Thijs, Communicatie via religieuze drukgrafiek in het preïndustriële corporatisme (Brabant en Vlaanderen), in: C. Lis & H. Soly (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*, Brussel, 1997, p. 213-241.

⁶² Antwerpen, 1930, 104 p.

⁶³ München, 1930, 334 p.; 217 pl.

⁶⁴ De vrij talrijke publicaties die enkel reeds door Em. H. van Heurck verschaftte gegevens herhalen zonder er een wetenschappelijke meerwaarde aan toe te voegen, laten we hier volledig buiten beschouwing. Hun enige gebruikswaarde berust veelal op hun illustraties, omdat die vergelijkingsmateriaal aanreiken. – Het zeer degelijke werk van K. van den Bergh, *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel, 1975 (82 p.), heeft hoofdzakelijk betrekking op de negentiende en de twintigste eeuw.

⁶⁵ H. Stalpaert, *Brugse devotieprenten van Onze-Lieve-Vrouw*, Sint-Andries-Brugge, 1976, 256 p.

⁶⁶ E. Duverger, Le graveur et marchand imagier anversois Michael Snyders (1586-1673), in: *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en oudheidkunde*, 19 (1990-1991), p. 91-116. – Een belangrijke literatuuraanwinst vormt de gecommenterde uitgave van een handboek over technische aspecten van de prentenproductie: W.L. Braekman, Antwerpse "consten ende secreten" voor verlichters en "afsetters" van gedrukte prenten (17^e e.), in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1994, p. 78-152.

⁶⁷ Em.H. van Heurck, *Les drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins*, Antwerpen, 1922, xx-530 p.

⁶⁸ Over de context van deze belangstelling: A.K.L. Thijs, Over bedevaarten in Vlaanderen: van stichtelijke propaganda naar wetenschappelijke interesse, in: *Volkskunde*, 97 (1996), vooral p. 329-349.

⁶⁹ M. van Coppenolle, *Westvlaamse bedevaartvaantjes*, Brugge, 1942, 80 p.

⁷⁰ R. van der Linden, *Bedevaartvaantjes in Oost-Vlaanderen. Bijdrage tot de studie van de legenden, de ikonografie, de volksgebruiken*, Ledeberg-Gent, 1958, xxxi-367 p. Id., *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge, 1986, 304 p. Id., *Maria-bedevaartvaantjes. Verering van Onze-Lieve-Vrouw op 1175 vaantjes*, Brugge, 1988, 328 p.

Philippen⁷¹ en Dieter Pesch.⁷² De tijden lijken nu echter stilaan te veranderen. De tentoonstelling 'De Hemel op Aarde' te Oudenburg in 1992 zette enkele auteurs aan tot enig verkennend onderzoek omtrent het fenomeen 'devotieprent'.⁷³ De tentoonstelling *Hooglied: de beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden* en de bijhorende catalogus besteedden in 1994 ruimschoots aandacht aan de context van zeventiende- en achttiende-eeuwse santjes.⁷⁴ In Nederland groeit de belangstelling, dankzij inspanningen van onder meer het Meertens Instituut te Amsterdam,⁷⁵ het Museum voor Religieuze kunst te Uden,⁷⁶ het Catharijneconvent te Utrecht⁷⁷ en Breda's Museum.⁷⁸

Nu de inventarisatie van het prentenbezit beëindigd is, bestaat geen enkel excuus meer om niet volop gebruik te maken van de schatten die de Prentenkamer herbergt. De hoger geciteerde studie van Alfons Thijs over Antwerpen als centrum van prentenproductie is grotendeels van bedrijfshistorische aard: wie produceert wat, voor welke afzetmarkten, op wiens initiatief, met welke grafische technieken, tegen welke prijzen enz.

Trouw aan de visie van D. Stracke en L. Reypens is het echter hoogst wenselijk dat onderzoekers de collectie ook zouden ontginnen met het oog op de studie van de godsdienstbeleving in het verleden. In de voorbije eeuwen zijn miljoenen devotieprentjes onder de bevolking verspreid. In 1664 verdeelden de Antwerpse Mariasodaliteiten 45.600 suffragia onder hun 3.800 leden. En

⁷¹ J. Philippen, *De Oostbrabantse bedevaartvaantjes van vóór 1850*, Langemark, s.a., 132 p. Id., *350 jaar bedevaartvaantjes van Scherpenheuvel*, Schaffen, 1987, 143 p. – Minder inventariserend en meer op de cultuurhistorie afgestemd is, van dezelfde auteur: *De oude Vlaamse bedevaartvaantjes. Hun volkskundige en cultuurhistorische betekenis*, Diest, 1968, 152 p. Inzake de relatie pelgrimstekens/vaantjes aan te vullen met: A.K.L. Thijs, "Pelgrimstekens" in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de contrareformatietijd. Jan en Peter Oris: producenten van "tinnen vaantjes" en andere devotionalia. in: *Oostvlaamse Zanten*, 66 (1991), p. 67-88.

⁷² D. Pesch, *Wallfahrtsfährchen. Religiöse Druckgrafik*, Keulen, 1983, 412 p.

⁷³ De hemel op aarde. Vlaamse devotieprenten uit de 17de en 18de eeuw, in: *Vlaanderen*, 41 (1992), p. 138-224.

⁷⁴ P. Vandenbroeck e.a., *Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*, Gent, 1994, passim.

⁷⁵ P.G.J. Post (red.), *Verbeelding van vroomheid. De devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron*, in: *Volkskundig bulletin*, 16 (1990), p. 250-402.

⁷⁶ L.A.M. Goossens, Nieuw verworven verzameling van santjes, in: *Museum voor religieuze kunst-Uden. Informatiebulletin*, nr. 10 (aug. 1986), p. 87-90. W.H.Th. Knippenberg & S.J. Witter, *Het geloof verbeeld. Een handleiding bij het prentenkabinet in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden*, Gemert, 1989, 6 p. J.H.M. Jacobs, *Vroomheid in prenten...*, p. 112-128.

⁷⁷ In het kader van het 'Deltaplan Registratieachterstanden' werkte Evelyne M.F. Verheggen gedurende bijna drie jaar aan de inventarisatie van de aldaar bewaarde devotieprenten. E.M.F. Verheggen, Een devotieprentje uit 1634, in: *Catharijnebrief. Vereniging Vrienden van het Catharijneconvent*, nr. 50 (juni 1995), p. 15-16.

⁷⁸ J.J.A.M. Sprangers & L.A.M. Goossens, *Kunst voor de ziel. Sporen van individuen en hun geloofswereld op devotieprenten, 1650-1850*, Haarlem-Breda, 1992. E.M.F. Verheggen, Devote klopjes, drie vondsten tijdens de registratie van 3000 devotieprenten, in: *Breda's Museum*, 5, nr. 1 (maart 1996), p. 6-8.

dat gebeurde zo jaar na jaar. De invloed die van zulke eenvoudige spullen op de bevolking uitging, was bijzonder groot.⁷⁹ Gewone mensen konden zich het prentje immers mentaal en emotioneel toeëigenen, bijvoorbeeld door het als afweermiddel met zich te dragen of door het dagelijks liefde- en betrouwvol te manipuleren bij individuele devotiepraktijken. Zij konden het zelfs meenemen in hun graf, iets wat nogal wat gelovigen inderdaad deden!



Afb. 10. H. Jacobus de Meerdere. Buriijgravure (91 × 66 mm) door Cornelis Galle naar een schilderij van P.P. Rubens.

Doordat zij zich voor hun santjes vaak op kostbare schilderijen inspireerden, functioneerden de graveurs als ‘culturele middelaars’ tussen de elitecultuur en de cultuur van de grote massa. Dankzij Cornelis Galle konden heel gewone mensen ook ‘een Rubens’ in hun bezit krijgen, want deze graveur publiceerde een reeks santjes met apostelkoppen naar schilderijen van de

⁷⁹ A.K.L. Thijs, *Devotieprenten en geloofsbeleving. De rol van de Antwerpse produktie uit de 17de en de 18de eeuw*, in: *Oostvlaamse Zanten*, 64 (1989), p. 235-252. Id., *Devotieprenten en het contrareformatorische herkersteningsoffensief in de Zuidelijke Nederlanden*, in: *Vlaanderen*, 41 (1992), p. 148-156.

meester. De studie van de inspiratiebronnen der santjessnijders is een nog vrijwel volledig onontgonnen onderzoeksterrein.⁸⁰

De talrijke graveurs die santjes sneden naar de emblemataprenten van Otto Venius in de peperdure editie van *Amoris divini emblemata* (Antwerpen, 1615), zorgden ervoor dat iets van dit elitaire religieuze gedachtengoed – zij het in een vereenvoudigde en vaak wellicht vervormde interpretatie – tot bij een ruimere kring doordrong, zelfs nog in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een goed voorbeeld terzake vormen ook de devotieprentjes naar de illustraties in de *Pia desideria* van Herman Hugo s.j. (Antwerpen, 1624). Nu de kunsthistorie en de literatuurstudie zoveel aandacht besteden aan emblemataboeken, is de tijd aangebroken om na te gaan hoe deze humanistisch geïnspireerde beeldtaal, via de vaak kosteloos uitgedeelde santjes, voor het grote publiek vertaald werd.

Niet enkel de kostbare emblemataboeken verdienen de aandacht van wie de communicatieve waarde wil doorgronden van het beeldmateriaal dat in de Prentenkamer op nader onderzoek te wachten ligt. Een confrontatie tussen de (al dan niet geïllustreerde) populaire devotieliteratuur uit de Ruusbroecbibliotheek en tal van devotieprenten zou ook hoogst nuttig en verhelderend zijn.⁸¹



Afb. 11. *Averte oculos meos ne videant vanitatem* (wend mijn ogen af, zodat ze geen ijdelheid zien). Emblemataprent van Theodor van Merlen, naar een illustratie van Boëtius a Bolswert voor het emblemataboek van Herman Hugo s.j., *Pia Desideria* (Antwerpen, 1624). Burijsgravure, 63 × 92 mm. Verso: gedrukte bidprentjesteekst voor een geestelijke dochter, overleden in 1826.

⁸⁰ Cfr. C. Depauw, Devotiegrafiek in Vlaanderen (circa 1550-1750): een globale kunsthistorische benadering, in: *Vlaanderen*, 41 (1992), p. 175-184.

⁸¹ Over de rol van boekillustraties in de geloofsbeleving: M. Insolera & L. Salviucci Insolera, *La spiritualité en images aux Pays-Bas Méridionaux dans les livres imprimés des XVI^e et XVII^e siècles*, Leuven, 1996, [8]-220 p. Zie ook: J.B. Knipping, *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. Heaven on earth*, Nieuwkoop-Leiden, 1974, xi-v-540 p. (passim); W. Prange, *Erbauungsliteratur und Andachtsbild*, in: H.J. Raupp e.a., *Wort & Bild. Buchkunst und Druckgraphik in den Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert*, Keulen, 1981, p. 143-168.

Enkel door zulk een confrontatie krijgen we een idee van de mentale context waarin de prenten functioneerden. Enkel zo ontdekken we de gevoelens en gedachten die de gelovigen destijds gekoesterd hebben bij het aanschouwen van het religieuze beeldmateriaal. Dat moet uiteindelijk toch de bedoeling zijn van iedere iconografische en historische studie: trachten door te dringen tot in het wezen zelf van de mensen die ons zijn voorgegaan.

Er is nog werk, veel werk te verrichten. Titus Brandsma noemde pater Stracke 'de hovenier op het geestelijk erf'. Vooral sedert 1985 zijn in Strackes tuin paden aangelegd en is er orde in geschapen. De tijd is nu aangebroken om in deze tuin te komen wandelen, er hemelse geuren op te snuiven en vooral te luisteren naar wat deze 'bloemen van ons geestelijk erf' te vertellen hebben over mens en wereld.

SUMMARY

Father D.A. Stracke, S.J., was collecting old devotional prints even before the Ruusbroecgenootschap was established (1925). Since then, the Ruusbroecgenootschap collection has grown to comprise approximately 40,000 works dating from pre-1850, virtually all of which are fully inventoried. Consequently, it is "the place to be" for the study of Counter-Reformation, religious, graphic arts in the Low Countries. Nowhere else are so many Flemish (especially Antwerp) seventeenth and eighteenth-century devotional prints preserved.

This collection is organized on a purely iconographic, not aesthetic, basis. Consequently, it reflects, better than most, the highly diverse production of devotional prints. The richness of this collection allows one, for example, to assess the popularity of certain subjects – an important component of the study of past religious experience.

The confrontation of these prints with the devotional literature (illustrated and not) from the library of the Ruusbroecgenootschap would be extremely valuable for the insights it would provide into the mental context and the cultural circuits in which these graphic images functioned. In this way, one could trace the feelings and thoughts that the faithful then harbored when beholding religious imagery. This should, in fact, be the ultimate goal of each iconographic and historical study: exploring the inner self of people from the past.

Adres van de auteurs: UFSIA, Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen